

к.е.н., професор, Небава М.І.
Вінницький національний технічний університет

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СИСТЕМАТИЗАЦІЮ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

В статті проведений аналіз поглядів на соціальний капітал та підходів до систематизації теорії соціального капіталу, досліджено їхнє співвідношення й перспективи використання в подальшій розробці концепції соціального капіталу.

Ключові слова: соціальний капітал, теорія соціального капіталу, соціальна згуртованість, соціальна єдність, соціальна стабільність, систематизація поглядів на соціальний капітал.

Постановка проблеми. Підвищений інтерес до проблематики соціального капіталу, що спостерігається останнім часом, пов'язаний, насамперед, із широкими можливостями результативного визначення стану формування демократичного суспільства в Україні, яке знаходиться поки що в зародковому виді [1], в таких категоріях як соціальні мережі, довіра, соціальна стабільність, соціальна згуртованість, соціальна єдність, активний соціальний ресурс та інші. Підкреслимо, що дослідження соціального капіталу мають міждисциплінарний характер. Вони здійснюються в межах економічної теорії, соціології, соціальної психології і політології, уможливлюючи розробку низки нових напрямків в економіко-соціологічному та політологічному аналізі явищ і процесів розвитку різних сфер суспільної життєдіяльності.

В цьому аспекті потребує невідкладного з'ясування питання про соціальний капітал як потенціальний ресурс економічного зростання та його джерел; виокремлення тих типів ресурсів, які люди отримують завдяки своїм соціальним зв'язкам; дослідження впливу соціального капіталу на зростання людського капіталу та визначення ролі перерозподільних функцій соціального капіталу в системі ринкового середовища.

Між тим, відсутність реального соціального капіталу, його роз'єднаність,

шкодить довірі й спільним діям. Поряд з цим, виникає також стійкий небезпідставний сумнів, що соціальний капітал дотепер не має усталеного визначення. Все це робить актуальною проблему генезису еволюційної парадигми соціального капіталу та систематизації поглядів в концепції соціального капіталу.

Аналіз останніх публікацій. Розробка концепції соціального капіталу достатньо представлена в сучасній соціально-економічній [3-6;9;13-15;19], соціолого-психологічній [10-12;16-18] і політологічній літературі [2;5;8;14], однак, було б перебільшенням стверджувати, що проблема систематизації підходів в дослідженні природи соціального капіталу перебуває в центрі уваги. Між тим, в процесі аналізу ролі, місця і впливу соціального капіталу на суспільно-економічне життя виникають серйозні труднощі концептуального характеру, які пов'язані з наявністю різних точок зору на категорію «соціальний капітал», тобто з невизначеністю самого предмета дослідження.

Цілком очевидно, що при існуючій розмаїтості підходів до систематизації теорій соціального капіталу виникає невирішена проблема співвідношення цих підходів і визначення перспектив їхнього використання в подальших дослідженнях такого феномену як соціальний капітал.

Мета статті. Проаналізувати еволюцію поглядів і підходів до систематизації теорій соціального капіталу, визначити їхній зміст та розробити їх наукову класифікацію і перспективи використання в подальших дослідженнях соціального капіталу. Для якісного розвитку концепції соціального капіталу та її змістовного збагачення має сенс розглянути різні погляди в контексті систематизації теорій соціального капіталу і окреслити хоча б у першому наближенні структуру існуючих підходів до визначення й дослідження соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Вперше термін «соціальний капітал» ми зустрічаємо в Джадсон Ханифан, у дискусії по сільських школах у 1916 році. Він використав цей термін для опису «тих значущих обставин, що впливають на повсякденне життя кожного». Ханифан дійшов висновку про необхідність виховання доброї волі, братерства, симпатії один до одного й вміння налагоджувати соціальні стосунки між людьми, які «утворюють соціальну одиницю».

Через півстоліття термін «соціальний капітал» почав широко вживатися в літературі. Свій внесок у це зробили, перш за все зарубіжні дослідники. Так,

Джейн Джекобс – у застосуванні до міського життя й добросусідства, П'єр Бурдьє – по відношенню до соціальної теорії. У 80-их рр. роках Джеймс Коулман увів цей термін в академічне обговорення в контексті освіти. У 90-их рр. Роберт Патнем застосував соціальний капітал в популярній темі для політичних дискусій, тоді ж тему «соціального капіталу» підхопив також Світовий Банк.

Насправді поняття «соціальний капітал» є розмитим і неоднозначним. Економістам воно важливе для розуміння неформального боку існування ринку. Політологи пов'язують цей термін з довірою до влади; фахівці з PR-технологій воліють говорити про капітал репутацій. Для соціологів соціальний капітал означає, передусім, якість соціальних зв'язків у таких вимірах як довіра, взаємоповага і взаємодопомога.

У зв'язку з тим, що важко знайти чітке визначення соціального капіталу, у літературі інколи має місце його інтерпретація за принципом «від зворотного». Тобто, дослідники визначають ті суспільства, які відрізняються корупцією, хабарництвом, взаємною недовірою влади і суспільства як такі, що в них відсутній або не розвинутий соціальний капітал.

В останні десятиліття спостерігається свого роду «капіталізація соціології» – явне захоплення терміном «капітал»: поряд з існуванням понять «людський капітал», «інтелектуальний капітал», «соціальний капітал науки», «освіта як соціальний капітал» [2], з'явилися словосполучення «мовний капітал», «капітал довір'я», «рефлексивний капітал», «культурний капітал», «релігійний капітал», «юридичний капітал», «капітал самостійності», «споживчий капітал» і т.д. [3].

Спочатку на генетичному рівні соціальний капітал визначався як «ресурси, засновані на родинних відносинах в групі членства» [4]. Тобто П. Бурдьє звернув увагу на існування деякого віртуального феномену, який при всій своїй символічній і важко вимірюваній природі має властивість трансформуватися у цілком конкретні переваги, можливості, врешті-решт у реальні ресурси.

З часом поняття «соціальний капітал» наповнювалося новим ресурсним змістом, оскільки в реальному економічному житті, все впливовішими на ефективність нашої діяльності стають нематеріального роду фактори, які нерідко є або вирішальними чинниками успіху, або причиною невдач, за ніби-то однакових початкових умовах і матеріальних ресурсах.

На це особливо звернув увагу Джеймс Коулмен, запропонувавши включити соціальний капітал до структури факторів ефективності виробництва і визначив

його як потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що цілеспрямовано і раціонально формується в міжособистісних відносинах: зобов'язання та очікування, інформаційні канали й соціальні норми [5].

За аналогією з фізичним і людським капіталом, які втілюються в засобах праці та в освіті і підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал було запропоновано розглядати в таких елементах суспільної організації як соціальні мережі, соціальні норми та довір'я, якими створюються умови для координації та кооперації заради взаємної вигоди.

В цих визначеннях акцент здебільшого робився на взаємовідносинах між виробниками. Але більш поширено це поняття стали вживати з урахуванням загального соціального середовища, в якому працює і з яким взаємодіє виробник.

Отже, термін набув значної популярності – в Росії навіть виходить спеціальний журнал під назвою «Соціальний капітал». При цьому розуміння дефініції еволюціонувало досить далеко від первісного задуму авторів. І все ж до певного часу термін «соціальний капітал» зберігав значення фактору впливу на певний суб'єкт (особу, колектив, підприємство) з боку соціуму, що його оточує і з яким цей суб'єкт взаємодіє. Сьогодні і це уточнення вже втрачає свою чинність – у соціологічній літературі пишуть про соціальний капітал суспільства як такого, нації, країни і т.д. Так, Нахал'є та Гошел визначили його як суму фактичних і потенціальних ресурсів, які отримуються від мережі взаємовідносин індивідуумів та соціальних груп [6]. Образно це сформулював Мартін Пелдем таким чином: «Соціальний капітал – це соціальний клей, який дозволяє мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі довір'я людей один до одного» [7].

Всі існуючі погляди в соціально-економічній на соціальний капітал Стрельникова Л. В. пропонує розглядати з погляду: джерел формування, цілей використання, форм і підходів до вивчення концепції соціального капіталу [8].

Демків О. у статті «Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри» [9] робить спробу систематизації з метою адаптації аналізованого феномену до вітчизняного контексту на основі робіт таких авторів, як Боргатті С. П., Джонс К., Еверет М. Г. і Лін Н. Виділяються два рівні соціального капіталу: мікро- і макрорівень. У першому випадку мова йде про визначення соціального капіталу як якісної соціальної характеристики індивіда, у той час як у другому випадку, соціальний капітал трактується як

характеристика окремої спільноти чи всього суспільства.

Відомий російський учений Радаєв В. В., відповідаючи на запитання про те, на якій основі протягом останнього десятиліття формуються сучасні теорії соціального капіталу, відзначає, що тут перетинаються два напрямки, кожний з яких використовує свої аналітичні інструменти, і пов'язані вони з виділенням двох складових соціального капіталу: структурної й інституціональної [10].

Структурна складова розкривається через поняття соціальних мереж, що є основою всякого соціального капіталу, причому мережний підхід традиційно використовується для дослідження самого широкого кола об'єктів у соціальних науках. Такий підхід дозволяє будувати різні мережні конфігурації, демонструючи відмінності структури того або іншого соціального капіталу, проводити різного роду виміри – щільності мереж, міцності мережних зв'язків, їхньої стійкості. Інституціональний підхід виокремлюється в сфері проблематики довіри, причому довіра розглядається як виконання зобов'язань без застосування санкцій, тобто має місце віра в те, що взаємні зобов'язання будуть виконані й застосовування санкцій не потребують. Саме така довіра заснована на реципрокному обміні – вірі у взаємність і дієвість зв'язків [11].

Таким чином, з боку структурного підходу соціальний капітал виступає як сукупність мережних контактів, а з погляду інституціонального підходу соціальний капітал є накопиченням довіри й вимірюється кількістю накопичених зобов'язань.

Цікавий з економічної точки зору погляд Дж. Тернера [12], згідно з яким соціальний капітал є чинником, що збільшує потенціал економічного розвитку суспільства за рахунок створення й розвитку соціальних зв'язків і моделей соціальних організацій. При цьому соціальний капітал формується, по-перше, як об'єднання індивідів, що вирішують завдання фундаментального характеру і пов'язані з виробництвом, відтворенням, регулюванням і координацією основних потреб. Завдання ці вирішуються на рівні соціальних інститутів, тобто на макрорівні.

По-друге, соціальний капітал формується як корпоративні елементи людського капіталу і категоріальні елементи, які генерують соціальні відмінності, що впливають на відношення до них у суспільстві. Це корпоративні й соціальні осередки, що представляють мезорівень.

По-третє, соціальний капітал формується як безпосередні особисті відносини в корпоративних і соціальних осередках – це мікрорівень.

Значний внесок у концептуалізацію мікрорівневої інтерпретації соціального капіталу вніс Бурдье П. [13], який визначив соціальний капітал як сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мережних зв'язків, тією чи іншою мірою інституціоналізованих відносин взаємного визнання. Він визначає обсяг соціального капіталу як функцію розміру соціальної мережі індивіда і обсягу капіталу (економічного, культурного), яким володіють члени особистої мережі цього індивіда.

Макрорівневого трактування соціального капіталу дотримується Р. Патнам [14], який вважає, що особливістю громадського життя є наявність мережі взаємин, що існують між людьми, норм цих відносин і довіра, тобто все, що дозволяє учасникам відносин діяти спільно більш ефективно в досягненні загальних цілей. До прихильників такого підходу можна віднести й Ф. Фукуяму, який розглядає соціальний капітал як певну можливість людей працювати разом заради досягнення цілей у групах і організаціях [15].

Зазвичай, кожний з рівнів розкриває специфічну картину формування соціального капіталу й дозволяє визначити ступінь соціальної активності, однак, такий, назовемо його умовно трьохрівневий підхід до визначення й дослідження соціального капіталу, трохи утрудняє концептуальне пояснення дійсності та її вплив на формування соціального капіталу. Пояснюється це тим, що соціальну реальність не можна чітко розмежувати по рівнях і тому аналіз на кожному рівні з неминучістю приводить до необхідності аналізу на двох інших.

Отже, представляється досить цікавим і плідним все-таки структурно-інституціональний підхід, при якому виділяються структурний й інституціональний бік соціального капіталу.

Структурною основою соціального капіталу виступають соціальні мережі. Р. Роуз розглядає соціальний капітал як сукупність формальних і неформальних соціальних мереж, які індивіди використовують для виробництва або розподілу товарів і послуг. Це поряд з іншими характеристиками підтверджує, що соціальний капітал виникає у відносинах між індивідами [16].

Неформальні соціальні мережі припускають наявність особистісних довірчих відносин між обмеженою кількістю індивідів, що добре знають один одного, зв'язаних кровним спорідненням, спільністю інтересів або дружбою.

Формальні мережі розглядаються як офіційні організації, що діють у рамках правового поля, що мають певну структуру, юридичний статус. Тут зв'язки між індивідами й зв'язки між організаціями опосередковані і багаторівневі.

Відносини між неформальними соціальними мережами й офіційними організаціями обумовлені наступними обставинами. Саме в рамках мережної системи відтворюються стратифікаційні розбіжності, які пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж. Вимірюється ж соціальний капітал ступенем охопленості тією чи іншою мережею, а також розмірами й щільністю цих мереж, міцністю й інтенсивністю мережних зв'язків.

В основі інституціонального підходу лежить проблематика довіри. Різні автори по-різному розглядають довіру стосовно до соціального капіталу. Р. Патнам [14] розцінює її як елемент соціального капіталу, Е. Лессер [17] висловлює думку про те, що довіра є окремим поняттям і може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом. Це твердження ґрунтується на тому, що довіра й соціальний капітал зміцнюють один одного. Таку думку підтримує також академік Кремінь В. [18]. Соціальний капітал створює міцні відносини, а довіра, яка виникає в результаті цього, в свою чергу продукує взаємність і довіру, і як результат є довіра на макрорівні, що сприяє формуванню загальних цінностей.

Однак повною мірою в руслі інституціонального підходу перебуває позиція Ф. Фукуями, що прирівнює довіру до соціального капіталу. Довіра, за Ф. Фукуямою [19], є ключовою характеристикою розвинутого людського суспільства, що проявляється й на індивідуальному, і на соціальному рівні (довіра до соціальних інститутів і держави в цілому). Саме довіра визначає прогрес, а успіх самореалізації конкретного суспільства залежить насамперед не від ринкових принципів і не від врахування традицій, а тільки від одного рівня довіри, що існує в суспільстві.

На наш погляд, безсумнівною перевагою структурного й інституціонального підходів до дослідження соціального капіталу є те, що в його основі знаходяться системоутворюючі категорії, що дозволяє досить глибоко проникнути в сутність досліджуваних реалій.

Варто зазначити, що серед різноманіття поглядів на соціальний капітал Л. В. Стрельникова [8] виділяє чотири основних підходи до концепції його дослідження:

- соціо-антропологічний, заснований на уявленнях про природні прагнення людей до об'єднання. Так, Ф. Фукуяма [19] підкреслює біологічну основу соціального порядку і бачить коріння соціального капіталу в людській

природі;

- соціологічний, у якому соціальний капітал розглядається як норми, мережі й організації, за допомогою яких індивіди матимуть користь. Із цього погляду особливий інтерес має робота Р. Роуза [16];
- економіко-інституціональний, підставою якого є твердження, що люди при взаємодії один з одним прагнуть до максимальної індивідуальної корисності й використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних видів діяльності;
- політологічний, у якому особлива увага приділяється ролі інститутів, соціальних норм у формуванні людської поведінки. Р. Патнам [14] припускає, що розвиток демократії передуює матеріальному добробуту. Досліджуючи взаємозалежність особливостей культури й економічного стану різних суспільств він робить висновок про те, що високий рівень матеріального добробуту не є причиною розвитку соціального капіталу, а, навпаки, економічний ріст спостерігається в тих країнах, де є розвинуті громадські стосунки. Соціальний капітал може розглядатися як передумова економічного розвитку й ефективного управління.

Проаналізувавши підходи, запропоновані автором, можна умовно віднести їх до предметно-функціонального типу, тісно пов'язаному зі структурно-інституціональним типом, як, втім, і з концепцією трьохрівневого підходу до дослідження соціального капіталу.

Висновки. На підставі аналізу різних підходів до дослідження соціального капіталу та узагальнивши результати аналізу, можна виділити три основних типи систематизації теорій соціального капіталу: трьохрівневий, структурно-інституціональний і предметно-функціональний. Зазначені типи систематизації теорій соціального капіталу перебувають у тісному взаємозв'язку й взаємно доповнюють один одного, що видно хоча б з того, що теорію того самого автора, класифікуючи з різних підстав, можна віднести до різних типів.

Подальші дослідження в аспекті даної проблеми дозволять теоретично коректно описувати проблемні процеси формування якісно нового інституціонального вітчизняного середовища, використовувати концепцію соціального капіталу як одну із основ розуміння соціальної структури суспільства в парадигмі раціональної поведінки.

Список літератури

1. Касьянов Г. Общество самоорганизуется при наличии привлекательной идеи // Бизнес. – 2008. – № 41(820). – С. 18–19.
2. Грیشнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 254 с.; Шкурупій О. В. Людський капітал та його похідні категорії // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2005. – № 1 – С. 17–25.; Кремінь В. Освіта як соціальний капітал // День. – 2008. – № 8; Попович О. С. Зупинімо девальвацію соціального капіталу науки // Вісник Національної академії наук України. – 2007. – № 12. – С. 8–15.; Врублевський В., Мороз О., Саєнко Ю. Інтелектуальний капітал як головна продуктивна сила // Режим доступу: <http://www.universum.org.ua/journal/2001/intl1112.html>.
3. Нестиж Т. Культурный, социальный и символический капиталы (обзорный материал) // Альманах «Восток». Выпуск № 2 (14) февраль 2004 г. Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_325.htm.
4. Bourdieu, P. The forms of capital // Handbook of theory and research for sociology of Education. Ed. by J. Richardson. New York: Greenwood Press, 1986, p. 21.
5. Coleman, J. S. Social capital in the creation of human capital // American Journal of Sociology, 1988, n. 94, pp. 95-120; Coleman, J. Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1990. См. также: Швери, Р. Теоретическая социология Джеймса Коулмена: аналитический обзор // Социологический журнал, 1996. – № 1–2.
6. Nahapiet J., Ghoshal S. Social Capital, Intellectual Capital, and Organizational Advantage // Academy of Management Review. – 1998. – № 23(2). – P. 242–266.
7. Paldam, Martin. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement // Journal of Economic Surveys, 2000, Vol. 14, Issue 5, pp. 629–654, p. 629.
8. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 33–41.
9. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
10. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 5–16.
11. Социальный капитал как научная категория: [материалы «круглого стола»] //

